

ОБРАЗ СВЯТОГО КЛИМЕНТА РИМСЬКОГО В МОЗАЇЦІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Св. Папа Римський Климент є спадкоємцем св. апостола Андрія Первозваного в місіонерському служінні на теренах Русі-України, причому свою руську місію обидва подвижники розпочали в Криму, де прозвучала їхня проповідь християнства. Вони продовжили свою апостольську місію в Києві: Андрій Первозваний встановив хрест на київських горах і провістив Києву славу майбутнього великого християнського міста; Папа Римський Климент освятив своїми мощами рівноапостольне діяння Володимира по хрещенню ним народу й всю новонавернену Русь. Це говорить про історично обумовлену одвічну духовну єдність Криму і України, свідком чому є тисячолітня Софія Київська, в якій образ Климента Римського посідає одне з чільних місць – у чудовій мозаїці “Святительський чин” головного вівтаря.

“Святительський чин”, де представлені Отці Церкви, які словом і ділом сприяли перемозі християнства над язичництвом і єресями, розміщено у нижньому ярусі вівтарних мозаїк, під грандіозним образом Богоматері Оранти – символом Церкви Земної і “Євхаристією” – сакральним ядром усього ансамблю, що ілюструє її головне таїнство.

Композиції “Святительський чин”, добре відкритій у давнину для огляду з центральної нави, приділено особливу увагу. Серед усіх мозаїк вона реально і духовно є найближчою до глядача і наче ділить з ним простір храму. Ось чому “Святительський чин”, де розміщення й підбір персонажів менш канонічні, ніж в інших сюжетах і підлягають певній варіативності, є найбільш близьким до київської дійсності початку XI ст. Тому саме в цій композиції можна зробити цікаві спостереження. Мозаїка, прихована нині для огляду з нави іконостасом XVIII ст., поза сумнівами, розрахована на уважне споглядання, глибокі роздуми й духовне осягнення. Як і Біблія, монументальний живопис сприймався віруючими на різних рівнях розуміння: більш поверховому, буквальному і поглибленому, семантично насиченому. В універсальний контекст Священної історії вельми тонко вписана місцева, київська тема, що взагалі притаманне творам високого мистецтва візантійського кола.

Мал. 1. Мозаїка "Святительський чин" Софійського собору.
Північна половина

Мал. 2. Мозаїка "Святительський чин" Софійського собору.
Південна половина

Тут престолу Божому урочисто пристойть “священство царське, народ святий” (1 Пет. 2:9). На відміну від багатьох інших пам’яток, де присутній “Святительський чин”, у софійській композиції перед глядачем велично розгортається храмове дійство: святителям у літургійних ризах передують архidiaкони з кадилами, що створює враження процесії, яка ввійшла у вітвар і зупинилась навколо престолу. Дійство сповнене літургійної символіки: святителі з Євангеліями в руках є прообразами Христа, що вийшов на проповідь, архidiaкони – ангелів. Грецькі написи біля фігур називають Отців Церкви, особливо шанованих на Русі: Епіфаній Кіпрський, Папа Римський Климент, Григорій Богослов, Миколай Чудотворець, архidiaкони Стефан і Лаврентій, Василій Великий, Йоанн Золотоустий, Григорій Ниський та Григорій Чудотворець. Золоті обкладинки Євангелій у руках святителів по-різному оздоблені різнокольоровим коштовним камінням, проте узор оздоблення семантично перегукується між собою, утворюючи квадрати – символи землі, ромби – символи хреста (адже саме в ромб вписується хрест) і кола – символи святості й вічності. Основних геометричних фігур п’ять – одна в центрі, чотири по кутах, що містить у собі символіку Христа і чотирьох євангелістів, тобто Вселенської Церкви.

У центрі композиції зображені архidiaкон Стефан Первомученик († бл. 34 р.) – один із 70-ти апостолів і перших семи дяконів, рукоположених апостолами, представник Єрусалимської громади, і архidiaкон Лаврентій († 258 р.) римський мученик, головний із семи дяконів Римської Церкви, який вважався цілителем сліпих, що позбавляв від тілесної і духовної сліпоти. Вже саме число 7 символізує християнську Церкву, що стоїть на семи таїнствах. Тут можна також углядіти акцент на вселенськість Церкви, що утверджена на крові спільних мучеників і охоплює східне і західне християнство. Принаймні про це промовисто свідчать образи Лаврентія і Климента Римських, введені до сонму східних Отців.

У підборі персонажів відбилися як загально-церковні, так і місцеві запити. Тут фігурують укладачі Символу віри і автори літургії, славетні організатори Церкви і великі чудотворці. Особливе місце виділено “великим каппадокійцям”, трьом святителям із Каппадокії (Мала Азія) – Василю Великому, Григорію Богослову (Назіанзину) і Григорію Ниському. Ці блискучі представники золоті доби богослов’я, славетні вчені і письменники другої половини IV ст. належали до знаменитого каппадокійського гуртка – ідеологічного центру християнства на Сході. У Церкві про “каппадокійський гурток” говорили так: “Василій є раменом, яке діє, Григорій з Назіанза – устами, які говорять, Григорій з Нісси – головою, яка думає”¹.

¹ *Каппадокійці* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2010/07/30526>.

Зображені на півколі апсиди, святителі звернені один до одного і невідривно дивляться на престол у вітварі, нібито таємничо відправляючи небесну літургію. Вони постають як небесні співучасники церковної літургії, що реально відправляється у Святій Софії. Так відтворюється дійство, що відбувається на престолах: чудесне перетворення хліба і вина на Тіло і Кров Христові. Святителі сповнені духовної моці, таємничої величчю й незбагненою мудрості. Їхні глибоко індивідуальні образи позначені відлунням елліністичного портретного живопису.

Доволі незвичними тут є постаті Епіфанія Кіпрського та Климента Римського, чії образи зустрічаються у “Святительському чині” зовсім не багатьох пам’яток. Вони розпочинають собою ряд святителів, якщо “читати” композицію “як книгу” зліва направо, так, як “читається” весь монументальний живопис. І це не є випадковим. Святий Епіфаній († 403 р.), який діяльно боровся з єресями, присвятив цьому два твори – “Панарій” (“Аптека”) і “Анкорат” (“Якір”), в яких описуються і спростовуються 100 єресей. Саме тут розкривається вчення про Трійцю, Втілення, Воскресіння й майбутнє життя. Творіння Епіфанія були добре відомими на Русі, недарма численні уривки з “Панарія” цитуються в “Ізборнику” Святослава Ярославича 1073 р. Гомілія Епіфанія Кіпрського на “Зішестя в пекло”, що тлумачилося візантійцями як Воскресіння, змальовує величну картину шестя неофітів до Раю, символом якого є вітвар: “Устаньте і йдіть від тління до нетління, від мороку до вічного життя і світла, від немощів до веселощів, від рабства до волі, від темниці в Горній Єрусалим, із землі до неба”. У полеміці з язичниками Епіфаній Кіпрський доводить можливість воскресіння прикладами з життя природи: день змінює ніч, пробудження – сон; кинуте в землю насіння начебто помираючи, проростає і відроджується в новій рослині². Його пристрасне, полум’яне слово, полемічний дар, образна, але проста, зрозуміла мова знаходили живий відгук у серцях вчорашніх язичників. Недарма у Софії Київській зображення Епіфанія Кіпрського представлене не лише у мозаїці головного вітваря, а і серед святителів на фресці Георгіївського вітваря, про що свідчить софійське графіті³. Втретє образ св. Епіфанія Кіпрського зустрічаємо в арці давньої північної зовнішньої галереї, де підбор святих свідчить про їхній зв’язок з Десятинною церквою – київським першохрамом загальнодержавного значення, побудованим Володимиром у 989–996 рр.⁴

² *Епифаний Кипрский*, Православная энциклопедия, т. 18, Москва 2009, с. 557–581.

³ В.В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика, К. 2010, с. 69, 74.

⁴ Н.Н. Нікітенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К. 1999, с. 170–171.

Поруч з Епіфанієм – Папа Римський Климент, який шанувався і східним, і західним християнським світом як покровитель ново-навернених народів. Він – один з перших за часом і за значенням “апостольських мужів” чи “апостольських отців”. Так усталено називати християнських діячів і письменників кінця I – початку II ст., які стали наступниками апостолів в їх місії й служінні, та чиї твори отримали в церковному переданні великого авторитету. Хресний шлях св. Климента, рукоположеного самим апостолом Петром, проліг від великого Рима на край Ойкумени, до Херсонеса Таврійського, Корсуня руських літописів. Імператор-язичник Траян заслав

Мал. 3. Папа Римський Климент.
Мозаїка “Святительський чин”. Деталь

єпископа Рима Климента на каторжні роботи в херсонеські каменярні. Але й тут святитель продовжив своє архіпастирське служіння. Климент знайшов тут велику кількість засуджених християн, яких втішав і наставляв. Він влаштував у каменярні церкву і масово хрестив язичників. Про це донесли Траяну, за наказом якого Климент у 101 р. був утоплений у морі з якорем на шії, ставши тим самим “якорем Церкви”.

У 861 р. його мощі чудесно віднайшов Константин-Кирило Філософ, який йшов через Херсонес з християнською місією до хазарів. У 867 р. частина мощів була перенесена Кирилом і Мефодієм до Риму, у дар Папі Адріану II. На знак подяки за принесену святиню Папа освятив на престолі основні богослужбові книги, перекладені Кирилом і Мефодієм на слов’янську мову, і дозволив правити по них у слов’янських країнах. Так слов’янська мова була визнана сакральною поряд з давньоєврейською, грецькою і латиною, а місія слов’янських учителів поставлена під благословення св. Климента.

Св. Климент є автором “Послання до коринтян”, в якому викладено основи віронавчальних істин. Це “Послання”, написане в 96–97 рр., є першою після апостольських писань пам’яткою християнського віровчення, що користувалася великим авторитетом у давній Церкві: його читали на недільних відправах поряд з Новим Заповітом. Особливу увагу в “Посланнях” приділено вченню про Трійцю, про єдність Церкви, про церковну ієрархію, яка має не лише божественне, а й апостольське походження, про майбутнє воскресіння мертвих⁵. У XXIV главі свого “Послання” св. Климент говорить: “Розглянемо, возлюблені, як Господь постійно показує нам майбутнє воскресіння, якого початком зробив Господа Ісуса Христа, воскресивши Його з мертвих. Погляньмо, возлюблені, на воскресіння, що діється повсякчас. День і ніч показують нам воскресіння: ніч відходить до сну – встає день; минає день – настає ніч. Подивимось на плоди земні, яким чином відбувається сіяння зерен. Вийшов сіяч, кинув їх у землю, і кинуте насіння, яке впало на землю сухим і голим, згниває; та після цього руйнування велика сила Промислу Господнього воскрешає його, і з одного зерна повертає чимало і породжує плід”⁶. Вчення про майбутнє воскресіння справляло колосальний вплив на неофітів, тож не випадково “Послання до коринтян”, парафразує св. Епіфаній Кіпрський у своєму поясненні можливості майбутнього воскресіння християн (див. вище).

У цьому сенсі великий інтерес становить сповнений символіки вельми незвичний мозаїчний орнаментальний фриз над “Святительським чином”, в якому в квадратах і ромбах – символах землі зображені хрести різних форм, у тому числі – ліво- та правостороння свастика (гаммадіон). Хрести мовби переростають у крини (лілії), у кутах усіх квадратів ніби “проростають” золоті й білі зерна яйцеподібної форми. Крин – біблійний символ моральної досконалості, символічний аналог хреста, зерно ж у цьому контексті – метафора євангельської Істини, що засіяла “всі чотири кінці землі”. У притчах Христа Царство Небесне уподібнюється зростаючому насінню, гірчичному зерну (Мк. 4: 26–32). Можна також згадати “хліб, що посилається з неба і дарує життя світу” зі “Слова на Святе Хрещення” св. Григорія Богослова⁷.

⁵ *Первое и второе послания к коринфянам*, пер. П. Преображенского, Москва 2003 (перезд. 1861 г.), с. 135–191; Санкт-Петербург 2007, с. 103–202; *Святого Климента епископа Римского к коринфянам послание*, Ранние Отцы Церкви, Брюссель 1988, с. 43–92; *Первое послание Климента к коринфянам*, Центр св. Климента [Електронний ресурс], режим доступу: www.clement.kiev.ua/ru/node/1060.

⁶ *Святого Климента...*, с. 59, 91.

⁷ Григорий Богослов, *Собрание сочинений: В 2-х т.*, т. 1, Москва 2000, с. 669.

Можна здогадатися, що ліво- та правостороння свастика – відомий дуже давній образ сонця, яке обертається, “день і ніч”, що “показують нам воскресіння”; так само пророслі зерна символізують воскресіння, як про те говорять свв. Климент і слідом за ним Епіфаній. Свастика тут означає й знайдення праведниками Царства Небесного, позаяк у християнському мистецтві свастика означала Небесний Єрусалим: у прийнятій у Візантії і на Русі буквеній цифірі гамма – це цифра 3, тож чотири гамми свастики складають 12, числовий символ Небесного Єрусалима в Біблії (пор.: Об. 21: 12–14).

В основі вчення Климента лежить софійна ідея Домобудівництва Божого, яка так ясно читається в колосальному посвятному написі собору над Орантою: “Бог серед нього, він не похитнеться, Бог допоможе йому, коли ранок настане” (Пс. 45: 6). У цих словах псалму йдеться про Небесний Єрусалим, надійно захищений присутністю Бога від світового хаосу. Таким Небесним Єрусалимом є Рай, його земний аналог – уособлена Орантою Церква Христова і Богохранимий християнський Київ.

Представлені поруч як сподвижники Св. Епіфаній і св. Климент мали для Русі й Києва особливе значення. Пам’ять Епіфанія припадає на 12(25) травня – день освячення створеної князем Володимиром Десятинної церкви. Саме в ній князь поклав мощі Климента, які приніс із Корсуня, і вони освятили Київ та всю Русь. 12 травня – перше свято власне Руської Церкви, якою розпочинаються її Святці. З джерел відомо, що в Києві вельми шанувалася голова св. Климента, і то була найцінніша реліквія, якою надзвичайно пишалися і навіть ставили при хіротонії на Київського митрополита. Так, у 1048 р. Ярослав Мудрий показував у Десятинній церкві голову св. Климента послу Франції єпископу Роже Шалонському, який сватав Анну Ярославну за свого короля Генріха I Капетінга. За дорученням прелата Одальрика з Реймса Роже з’ясовував, чи справді в Києві починають мощі св. Климента, який широко шанувався у всьому християнському світі як покровитель новонавернених народів⁸. А за століття по тому, 27 червня 1147 р., головою св. Климента з ініціативи великого київського князя був поставлений (посвячений) на митрополита собором руських єпископів, без санкції Константинопольського патріарха, єпископ Клим Смолятич. При цьому найбільш авторитетний серед київських ієрархів чернігівський єпископ Онуфрій аргументував канонічну правомірність цього акту, посилаючись на візантійську традицію

⁸ Див.: Д. Айналов, *Судьба киевского художественного наследия*, ЗОРСА РАО 12 (1918) 14–31.

поставлення патріарха шляхом покладання на нього руки св. Івана Хрестителя⁹. Культ св. Климента – учня апостола Петра й апостола від 70-ти, став обґрунтуванням апостольського характеру Руської Церкви, а сам Климент сприймався як просвітителю і небесний покровитель Русі.

У “Слові на обновлення Десятинної церкви” (XI ст.) св. Климент славиться як заступник, патрон Руської землі. Київ, як стверджує “Слово”, перевищує славою всі інші міста, бо саме в ньому знаходяться моці цього святого. Кліриком Десятинної церкви було написано “Чудо св. Климента о отрочати”. У формі притчі про отрока тут проводиться ідея спасіння всього руського народу, яким опікується Климент, що прийшов з Рима через Корсунь до Києва.

Значимим є й зображення услід за Климентом Григорія Богослова, якому приділена особлива увага в пантеоні святих Софії. Його постать ще двічі зустрічається в соборі у фресковому розписі: у південній внутрішній галереї і на княжих хорах. Поза сумнівами, така увага до цього образу продиктована величезним віронавчальним значенням спадщини Григорія Богослова. Разом з присутніми в “Святительському чині” Василем Великим і Григорієм Ніським, своїми близькими друзями, він систематизував у цілісне вчення християнську догматику.

Та існували й більш тонкі нюанси у вирішенні декоративної програми Софії. Не можна випускати з уваги актуальність і значимість для молоді Руської Церкви кирило-мефодіївської традиції, в руслі якої проходило становлення київського культу Климента Римського. Відомо, що ініціатором і активним поширювачем цього культу був апостол слов’ян св. Кирило, якому належить Молитва до Григорія Богослова. У ній він прославляє Григорія як власного вчителя і просвітителя, сприймаючи його своїм сподвижником. А відтак за тогочасним розумінням Григорій Богослов через кирило-мефодіївську місію стає причетним до справи Климента по наверненню Русі. Стає зрозумілим, чому Григорій Богослов зображений поруч з Климентом Римським.

Судячи з художнього почерку, композицію “Святительський чин” виконали три майстри: над північною (лівою) половиною працювали два мозаїсти, над південною – один. Прикметне, що образи святих Епіфанія і Климента в лівій половині виконав один і той самий майстер, почерк якого більше ніде не зустрічається в мозаїках Софії. Різні манери виконання окремих груп святих у межах єдиної композиції кидаються в очі й, безумовно, не є випадковими чи зумовленими одночасною участю

⁹ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, Москва 1998, стлб. 341.

кількох майстрів з метою прискорення темпу робіт. Вони можуть вказувати на свідоме акцентування тих чи інших смислових аспектів, що досягалося шляхом виконання постатей різними майстрами, кожний з яких, по-перше, мав свій індивідуальний почерк і, по-друге, підкреслював закладену в образ провідну ідею. Звісно, все це враховувалося і впроваджувалося в декорування храму досвідченим керівником артілі, який був справжнім віртуозом своєї справи й тонким знавцем богослов'я.

Зокрема, не можна не помітити зовнішню подібність Епіфанія і Климента, чії лики фактично різняться лише формою волосяного покриву. Їхні образи позбавлені портретної індивідуальності, оскільки вони найбільш “іконні”, що не випадково. Рисами обличчя Климент Римський і Епіфаній Кіпрський явно нагадують апостола Петра – першохрестителя язичників, на образ якого вочевидь орієнтувався мозаїст. Саме Петру, якому належала першість жерця при Євхаристії, і який вважався намісником Церкви земної, патроном першоієрархів, присвячено прилягаючий з півночі до головного вітваря жертovníк. Тут збереглися фрески, що ілюструють найважливіші діяння Петра по створенню Церкви, серед яких центральне місце належить сценам у домі римського сотника Корнилія – літописного прообразу Володимира. Згідно Євангелію, сотнику Корнилію явився ангел і велів послати за апостолом Петром для спасіння язичників. Прийшовши до Корнилія, Петро охрестив Корнилія і його рідню, ставши першим хрестителем язичників. Коли Дух Святий зійшов на язичників, Петро прокламував їхню рівність перед Богом з іудеями, що вважали лише себе обраним народом: “Чи хто може заборонити хреститись водою оцим, що одержали Духа Святого, як і ми?” (Дії 10). Виникають асоціації зі “Словом про Закон і Благодать” сучасника Володимира і Ярослава – Київського митрополита Іларіона, який стверджував: “Усі країни благий Бог наш помилював і нас не зрікся. Жагадав і порятував нас і у розуміння істини привів”.

Натомість усі інші святителі чітко розрізняються за своєю зовнішністю, їхні зображення, попри притаманну середньовіччю ідеалізацію образів, є справжніми монументальними портретами, в яких опущено зайві подробиці і наголошено на головному, суттєвому. Продумано всі лінії, всі деталі ликів і вбрання, смислову і художню гармонію в розміщенні й художньому вирішенні образів. Постаті святителів на північній половині апсиди ярко освітлені променями, що ллються на них через південне вікно, і через те вони виконані у більш блідій гамі. Натомість персонажі, зображені на південній половині апсиди, більш скупо освітлюються

сонцем, тож їх набрано у більш яскравих, щільних, контрастних тонах. Уже сам цей факт вказує на те, що артіль мозаїстів була укомплектована першокласними майстрами, більшість з яких пройшли столичний вишкіл. Дивовижна майстерність укладання смальти, віртуозний обрис форми і вишукана палітра кольору, натхненний психологізм дозволяють віднести образи святителів до шедеврів монументального портретного мистецтва.

Мозаїчне вбрання вітвара акцентує тему, пов'язану з ранковими відправами, особливо з літургією, що нагадує про явлення Христа у світ, Його проповідницьке служіння й викупну жертву. У цьому контексті читається тема хрещення Русі, включення її історії в глобальний хід часів. Напис над Орантою – образом Церкви – натякає на освячення цієї Церкви. “Євхаристія” знаменує ключовий момент літургії вірних – Великий вхід зі Святими Дарами у вітвар. “Святительський чин” є прообразом Малого входу літургії оглашених (входу з Євангелієм). У давній Церкві Малий вхід був входом у храм процесії християн, символізуючи їх слідування Христу. Сходження до Бога йде знизу вгору: від входу в Церкву, через причащення Тілом і Кров'ю Христа, до Небесних врат – Богородиці.

Загалом вітварні мозаїки, являючи віруючим Церкву Небесну, зливалися в грандіозний ансамбль з Церквою земною, яка молилася у храмі: на горньому місці, під зображеннями вселенських Отців, возсідали єпископи Русі з митрополитом у центрі, символізуючи Христа з дванадцятьма апостолами. Коли митрополит сходив на горнє місце, обабіч його ставали два диякони. На нижній сходинці, біля ніг єпископів, сідали священники, а миряни пристояли цій ієрархії, яка поєднувала їх з Царством Небесним. Так весь собор живих і зображених ликів складав єдине ціле, священний сонм Церкви Христової, у лоні якої віднині перебуває Русь-Україна.